



National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(55): 208-210

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

जया मनराल नेगी

शोधच्छात्रा,

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृत-

विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

श्रीमद्भगवद्गीताध्यायानां संक्षिप्तावलोकनम्

जया मनराल नेगी

शोध सार

श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य महाकाव्यस्यान्ते निहितः एकः शाश्वतः संवादः स्वकथात्मक-संरचनायाः अतीतः मानवास्तित्वस्य जटिलतानामन्वेषणाय एकं स्थिरं गहनञ्च मार्गदर्शनं प्रददाति। स्वष्टादशाध्यायेषु राजकुमारोऽर्जुनः युद्धस्य नैतिकद्वैविध्यसम्मुखीकुर्वन् तस्य सारथेः दिव्यमार्गदर्शकस्य च श्रीकृष्णस्य मध्ये एकं गहनं यद्यपि व्यक्तिगतां तथापि सार्वभौमिकतया गुञ्जयमाना वार्ता समक्षे आयाति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः वर्ण्य-विषयः

श्रीमद्भगवद्गीतेति ग्रन्थः 18 अध्यायेषु विभक्तः 700 श्लोकाणां दिव्यग्रन्थः। महाभारतस्य अनुपमोऽयं भागः। महाभारतस्य प्रथमो दिवसः। कौरवाः पाण्डवाश्च तत्सेनाश्च विपरीतदिक्षु युद्धाय समुपस्थिताः सन्ति। श्रीकृष्णः अर्जुनस्य सारयित्वं निर्वहति। उभयतः युद्धस्य शंखनादं कुर्वन्ति। तदानीमेव युद्धाय पूर्णतः सुसज्जितम् अर्जुनस्य हृदयं युद्धक्षेत्रे स्वीसंरक्षकम्, गुरुजनम्, बन्धवाधवान् वा द्वन्द्वरूपेण दृष्ट्वा व्यथितो भवति। सः शोकेन सनतप्तः शस्त्रं त्यक्त्वा अयुद्धाय निश्चयम् अकरोत्। तदानीम् भगवान् श्रीकृष्णः गीतायाः माध्यमेन अर्जुनं ब्रह्मविषयकज्ञानद्वारा तस्य मोहं दूरीकृत्य स्वधर्मकर्मणाम् अनिवार्यतां कथयन् निष्कामकर्मणः उपदेशं कृत्वा अन्ततः धर्मस्वरूपे युद्धकर्मणि प्रवृत्तम् अकरोत्।

प्रथमोऽध्यायः- अर्जुनविषाद योगः

अयम् अध्यायः ग्रन्थस्य प्रस्तावनस्वरूपः। अस्मिन् धृतराष्ट्रसञ्जयोः कृष्णार्जुनयोश्च मिथः संवादो वर्तते। अध्यायस्य प्रारम्भः धृतराष्ट्रसञ्जयोश्च वार्तालापेन भवति। धृतराष्ट्रः कुरुक्षेत्रे युद्धाय तत्पराणां कौरवानां पाण्डवानां वा क्रियाकलापस्य जिज्ञासुः आसीत्। तदानीं सञ्जयः कथयति दुर्योधनः भीष्मपितामहादीनां महायोद्धूणां स्वपक्षे स्थितत्वात् स्वस्य विजयस्य आश्वस्तः आसीत् परन्तु अर्जुनः बान्धवानां बन्धनेन जन्यशोकाद् व्यथितः भूत्वा युद्धस्य त्यागं निश्चित्य आसीत्।

द्वितीयोऽध्यायः- सांख्ययोगः

प्रस्तुते अध्याये क्षत्रियाणां धर्मे बन्धुमोहस्य द्वन्द्वे वा बद्धाय अर्जुनाय भगवान् श्रीकृष्णः आत्मनः नित्यताम् अनश्वरताम्, शरीराणाम् अनित्यतान् नश्वरतां वा, ब्रह्मणः अविनाशशीलताम् अज्ञापयत् ततश्च शोकस्य व्यर्थाताम् असाधयत्। अर्जुनाय निष्कामभावेन क्षत्रिय धर्मस्य पालनाय उपदिशति। अस्मिन् अध्याये श्रीकृष्णः मुख्यरूपेण निष्कामकर्मयोगस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादयति। सः कथयति मुमुक्षुभिः निष्कामभावेन कार्याणिकर्माणि वा कर्तव्याणि भवन्ति। यतश्च तज्जन्यज्ञानेन शुभाशुकर्मणां फलेभ्यो निवृत्तिः भवति। ततश्च कर्मबन्धनस्य हेतवः न भवति। अन्ततो गत्वा मुमुक्षुः जनमबन्धनेन मुक्तिं प्राप्नोति।

प्रस्तुतेऽध्याये ज्ञानयोगस्या कर्मयोगस्य वा क्रमशः श्रेयशः साधनतां निरूपयाञ्चकार ततश्च कर्मयोगस्य प्रधानतां प्रतिपादयामास। अस्मिन् श्रीकृष्णः मनुष्येभ्यः कर्मणः अनिवार्यतां निरूपयाम्बभूव। सः अर्जुनम् उपदिशति यत् मुमुक्षुः मुक्तो वा उभौ आसक्तिविरहित कर्मणाम् अनुष्ठानं कुर्याताम्, यतश्च एतादृशणि कर्माणि बन्धनस्य हेतूनि न भवन्ति।

Correspondence:

जया मनराल नेगी

शोधच्छात्रा,

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृत-

विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

तृतीयोऽध्यायः- कर्मयोगः

अतः मुमुक्षुः नैष्कर्म्यस्य सिद्धये मिथ्याचारस्य निवृत्तये वा आसक्तिरहितीभूय कर्माणि कुर्युः, तथा मुक्ताः केवलाय लोकसङ्गहाय कर्माणि कुर्युः। अस्मिन् अध्याये पापकर्मणि प्रवृत्तिविषयिकायाः जिज्ञासायाः समाधानं वर्णितम्।

चतुर्थोऽध्यायः- ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः

प्रस्तुते अध्याये ज्ञानयोगस्य प्राचीतायाः योगज्ञानस्य परम्परायाः वर्णनं वरीवर्ति। कर्मणः अकर्मणः विकर्मणश्च विवेचनं वर्तते। अस्मिन् एव प्रसङ्गे ज्ञानिभ्यः कर्मणः अनिवार्यता वर्णिता। कर्मणः अनुष्ठानं प्राप्तिरिति वर्णनं बभूव। ब्रह्मनिष्ठस्य स्वरूपं स्थितिं वा वर्णनं बभूव।

षष्ठोऽध्यायः- ध्यानयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये आत्मसाक्षात्कारस्य हेतोः ध्यानयोगस्य साधनां कथयामास। अस्मिन् प्रसङ्गे योगस्य लक्षणं, स्वरूपं स्थितिं च वर्णयामास, तथा समार्धिं साङ्गोपाङ्गवर्णयामास। अन्ते च परमात्मतत्त्वस्य ज्ञानाय अवश्यं सृष्टिज्ञानं कथयामास यस्य ज्ञानेन देवीं गुणमयीं मायां मुमुक्षुः तरन्ति।

सप्तमोऽध्यायः- ज्ञानयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये ईश्वरस्य, परायाः प्रकृत्याः अपरायाः प्रकृत्याः स्वरूपं सविभागं निरूपयामास। आर्त्तादीनां चतुर्णां भक्तानां कथनपुरस्सरं भक्त्याः श्रेष्ठतां प्रतिपादं बभूव। अन्ते च अन्येषां देवानां स्तुतिः, ईश्वरस्य च स्तुतिः उभयोः भेदं फलं च प्रतिपादयामास।

अष्टमोऽध्यायः- अक्षरब्रह्मयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये ब्रह्मणः अध्यात्मनः कर्मणः, अधिभूतस्य, अधिदैवस्य, अधियज्ञस्य अन्येषामपि पारिभाषिकशब्दानां विवरणं प्रस्तुतवान्। तथा ब्रह्मध्यानेन युक्तेभ्यो योगिभ्यः ईश्वरस्य ध्यानं कुर्वन् परमपदस्य प्राप्तेः फलं वर्णयामास। अन्ते च दक्षिणायनस्थोत्तरायणस्य च प्रतिपादनपुरस्सरं फलं च वर्णयामास।

नवमोऽध्यायः- राजविद्याराजगुह्ययोगः

प्रस्तुतेऽध्याये प्राधान्येन भक्तेः माहात्म्यं वर्णितम्। अस्मिन् ईश्वरस्य स्वरूपम्, ज्ञानं विज्ञानं च प्रतिपादयामास। ईश्वरस्य सृष्टिं कार्यं च वर्णनं बभूव। आसुरीजनानां दैवीयसम्पन्नानां वा ईश्वरस्य उपासनां प्रति अश्रद्धायाः श्रद्धायाश्च निरूपणं चकार। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे भक्तभगवतोः सम्बन्धस्य चर्चा बभूव। तस्मिन्नेव क्रमे उक्तं च यत् भक्तानां योगक्षेमस्य ईश्वरः स्वयं निर्वहति, अतः मुमुक्षुः भक्तः भगवदर्पणधिया कर्मणाम् अनुष्ठानं कुर्यात्, अनेन भगवान् प्रसीदति, तथा च ईश्वरस्य प्राप्तिरूपं परमपदम् आप्नोति। अस्मिन्नेव क्रमे कथयामास यत् ब्रह्मणेतरा अपि भगवदुपासनया जीवनं यापयन्तः परमगतिं प्राप्नुवन्ति।

दशमोऽध्यायः- विभूति-योगः

प्रस्तुतेऽध्याये ईश्वरस्य ऐश्वर्यं विभूतिं च वर्णयामास बभूव। अस्मिन् अध्याये ईश्वरं चराचरसृष्टेरादिकारणं निरूपयामास अतः यो मुमुक्षुः

पापेभ्यो रक्षयति। अन्ते च भगवान् श्रीकृष्णः सफलानां समेषां यज्ञानां प्रति पाद्य ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठतां प्रतिपादयामास।

पञ्चमोऽध्यायः- संन्यासयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये कर्मसंन्यासस्य कर्मयोगस्य च मुक्तिफलस्य प्रापकत्वेन वर्णनपुरः सरं कर्मणः संन्यासस्य अपेक्षायाः कर्मयोगस्य श्रेष्ठतां प्रतिपादयामास। अस्मिन् आसक्तिभावेन अनासक्तिभावेन वा क्रियमाणां कर्मणां फलस्य निरूपयामास। ज्ञानेनैव हि परमतत्त्वप्रकाशस्य

ईश्वरं सम्पूर्णप्रपञ्चस्य उपादानत्वेन एकाग्रचित्तद्वारा उपासते प्रीतिपूर्वकं च भजते, ईश्वरः तस्य अज्ञानजनितान्धकारं नाशयति, बुद्धियोगं च ददाति। अस्मिन् प्राधान्येन निष्कर्षतश्च वा इमं निरूपयामास यत् ईश्वरस्य कृपामन्तरेण मुमुक्षुः बुद्धियोगं प्राप्नोति। कृपेयं वै भगवदाराधनया प्राप्यते।

एकादशोऽध्यायः- विश्वरूपदर्शनयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये अर्जुनस्य प्रार्थनामनुसारं भगवान् श्रीकृष्णः, तस्मै दिव्यनेत्रं दत्त्वा दुर्लभं विश्वरूपदर्शनं कारयामास। अतः अस्मिन् अध्याये प्राधान्येन सर्वात्मकं विश्वरूपं वर्णयामास। अस्मिन् श्रीकृष्णः भक्त्यानन्या ईश्वरानुग्रहेण च विश्वरूपस्य दर्शनं ज्ञानं वा बोधयते।

द्वादशोऽध्यायः- भक्तियोगः

प्रस्तुतेऽध्याये सगुणस्य निर्गुणस्य चोभयोः तुलनां विधाय निर्गुणोपासनां कष्टप्रदां निरूप्य सगुणोपासनायाः उत्कृष्टतां ज्ञापयामास। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे मोक्षस्य प्राप्तये चत्वारि साधनानि वर्णयामास। तानि च अभ्यासः, ज्ञानम्, ध्यानम्, कर्मफलानां त्यागश्च। तथा चोत्तरोत्तरं श्रेष्ठं कथयन् कर्मफलानां त्यागं सर्वोत्कृष्टं कथयामास।

त्रयोदशोऽध्यायः- क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं निरूप्य ज्ञानस्य साधनानि निरूपयामास। अस्मिन् अध्याये ब्रह्मणः स्वरूपं सविशदं व्याचरण्यौ। अस्मिन् प्रसङ्गे क्षेत्रस्य ज्ञानस्य ब्रह्मणः वा विज्ञाने ब्रह्मप्राप्तिं कथयामास। कैवल्यप्राप्तेः हेतुभूतस्य आत्मतत्त्वस्य विवेचान्तर्गते आत्मनो अकर्तृत्वस्वरूपस्य प्रतिपादनं बभूव।

चतुर्दशोऽध्यायः- गुणत्रयविभागयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये प्रकृतेः सत्त्वम्, रजः, तमश्चेति गुणत्रयस्य स्वरूपं कार्याणि विवेचनं बभूव। अस्य विषयस्यानतर्गते प्रकृतेः सर्वभूतानामुत्पादकतां तथा गुणानां कर्तव्यस्य प्रतिपाद्यप्रकृतौ मातृत्वस्य ईश्वरे पितृत्वस्य च प्रतिपादनं चकार। गुणान् एव आत्मनो बन्धनहेतुत्वेन प्रतिपादयामास। श्रीकृष्णः कथयति यो नरः गुणत्रयस्य परिज्ञानं कृत्वा तम् अतिक्रम्य वर्तते, सः एव मोक्षमाप्नोति। अस्मिन् गुणानाम् अतिक्रमितारं गुणातीतं विवेचयामास।

पञ्चदशोऽध्यायः- पुरुषोत्तमयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये संसार अश्वत्थवृक्षरूपेण निरूपयाञ्चकार। भगवान् श्रीकृष्ण उवाच असङ्ग दृढसङ्गेन अस्य संसारस्य छेदनं कृत्य मोक्षं प्राप्नोति। एतदतिरिञ्च क्षरस्य अक्षरस्य पुरुषोत्तमस्य च स्वरूपं सविभागं वर्णयाञ्चकार।

षोडशोऽध्यायः- दैवासुरसम्पद-विभागः

प्रस्तुतेऽध्याये दैवीसम्पदः आसुरीसम्पदश्च कार्यं विवेचयामास। अस्य विषयस्यान्तर्गते दैवीमनुसारं पुरुषाणां गुणान् क्रमशः विविच्य हेयासुरीप्रवृत्तिवतां पुरुषाणां स्वभावम्, गुणान्, गतीश्च वर्णयाञ्चकार अस्मिन् प्रसङ्गे कामः क्रोधः लोभश्च नरकस्य द्वारत्वेन पुरुषार्थस्य विनाशकत्वेन च विवर्ण्य मुमुक्षुभ्यः त्यागस्य उपदिदेश।

सप्तदशोऽध्यायः- श्रद्धात्रयविभागः

प्रस्तुतेऽध्याये श्रीकृष्णः भणति यत् प्रत्येकं मनुष्याः प्राक्तनसंस्कारानुसारं श्रद्धां प्राप्नुवन्ति। यस्मिन् पुरुषे येन गुणेन यथा श्रद्धोपजायते, सः पुरुषः तत्गुणो भवति। अतः श्रद्धाभेदेन पुरुषस्याऽपि सत्त्विकीराजसी तामसी चेति भेदत्रयं समाख्यातम्। अतः परं गुणभेदेन आहाराणामपि यज्ञानाम्, तपसाम्, दानस्य च सात्त्विक-राजस-तामसेति भेदत्रयं प्रतिपादितम्। अन्ते च श्रद्धारहितस्य पुरुषस्य अनुष्ठानं नैष्फल्यं कथितम्।

अष्टादशोऽध्यायः- मोक्षसत्यासयोगः

प्रस्तुतेऽध्याये उपसंहारात्मकं स्वरूपं वर्तते। अस्मिन् श्रीकृष्णः कथयति निष्कामभावेन फलस्येच्छां परित्यज्य यज्ञस्य दानस्य नित्यकर्मणश्चानुष्ठानं सदैव कर्तव्यम्। अस्मिन् आत्मनः अकर्तृत्वस्य प्रतिपादस्य हेतोः कर्मणः उपपत्तेः। पञ्च हेतवः वर्णिताः। एतदतिरिञ्च गुणानां भेदेन ज्ञानम्, कर्म, कर्ता, बुद्धिः, धृतिः, सुखं प्रत्येकं सात्त्विकादीनां प्रकारत्रयाणां निरूपणं कृतम्। ब्राह्मणानां, क्षत्रियणां, वैश्यानां, शूद्राणां च कर्माणि तत्फलानि च कथितानि। अस्मिन् प्रसङ्गे श्रीकृष्णः कथयति कश्चित् मनुष्यः ईश्वरस्य शरणागतः सन् ईश्वरस्यानुष्ठानं कुर्वन् तस्य फलं चापर्यन् आराधनया चित्तशुद्धिं विधाय अन्ततः परमां सिद्धिं प्राप्नोति।

उपसंहारः

श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य महाकाव्यस्यान्ते निहितः एकः शाश्वतः संवादः स्वकथात्मकसंरचनायाः अतीतः मानवास्तित्वस्य जटिलतानामन्वेषणाय एकं स्थिरं गहनञ्च मार्गदर्शनं प्रददाति। स्वष्टादशाध्यायेषु राजकुमारोऽर्जुनः युद्धस्य नैतिकद्वैविध्यसम्मूखी-कुर्वन् तस्य सारथेः दिव्यमार्गदर्शकस्य च श्रीकृष्णस्य मध्ये एकं गहनं यद्यपि व्यक्तिगतां तथापि सार्वभौमिकतया गुञ्जायमाना वार्ता समक्षे आयाति। प्रवचनमिदं तत्क्षणमेव युद्धक्षेत्राद् परं

गच्छति धर्मकर्मभक्तीनामात्मनश्च वास्तविकतायाः प्रकृतेः मौलिकप्रश्नेषु तल्लीयते।

गीताज्ञानं संस्कृतिषु युगेषु च गुञ्जायमानं भवति यतोहि इदं मानवस्थितेः मूलसंघर्षान् सम्बोधयति। यथेच्छानां कर्तव्यानाञ्च मध्ये संघर्षः द्वैतक्षमः अर्थोद्देश्योरन्वेषणञ्च। गीतायाः स्थायिशक्तिः आत्मसाक्षात्काराय मुक्तये च अस्य बह्वायामिदृष्टिकोणे निहितास्ति। भक्तिकर्मज्ञानानां पृथक् पृथक् विवेचितेऽपि तेषां पार-परिकसंबद्धतायाः प्रकाशनम् एकामनुपमां दृष्टिं ददाति।

निकर्षतः भगवद्गीता केवलैकधार्मिकपाठाद् अधिकाऽस्ति। अयमेक दार्शनिकः ग्रन्थः मनोवैज्ञानिकमार्गदर्शिका आध्यात्मिकश्च मानचित्रमस्ति। अयमस्मान् आत्मचिन्तनस्यैकायां शाश्वतप्रक्रियायां संलग्नाय स्वसद्प्रकृतिज्ञानाय स्वोच्चतमक्षमताप्रापणाय च आह्वयति। भक्तिकर्तव्यवैराग्येषु सर्ववस्तुनाञ्च पारस्परिकसम्बद्ध-तायामस्योपदेशः शाश्वतज्ञानं प्रददति। अतः कुरुक्षेत्रस्य युद्धक्षेत्रं तेभ्यः संघर्षेभ्यः शक्तिशालिरूपको जायते येषां साम्मुख्यमस्माभिः क्रियते अर्जुनाय च कृष्णस्य मार्गदर्शनमात्मान्वेषाय मुक्तये च गमनाय एकायाः शाश्वतमरीचिरूपे कार्यं करोति।